

İsmayıl bəy Mustafa ağa oğlu Qaspiralı öz dövrünün böyük mühərrirlərindən biri idi. Onun fəaliyyəti nə qədər çoxşaxəli olsa da, həyatının və məşğulluğunun başlıca məqsəd və məramını mətbuat təşkil edirdi.

1883-cü ildə "Tərcüman" qəzetində "Həlin ifadəsi" məqaləsində yazırdı: "Bir insana nitq və dil nə qədər görəkdirsə, çox insanlara, yəni bir millətə, bir qövmə mətbuat və nəşriyyat o dərəcədə görəkdir: çünki mətbuat xalqın, millətin dilidir. Mətbuat millətin bir dilidir ki, səsi dünyanın bir tərəfindən o biri tərəfinə qədər gedər. Bir dildir ki, sədası min il sonra da eşidilər. Mətbuat bir qüvvədir ki, dənizlərin, çöllərin bir tərəfindən o biri tərəfinə keçər, zamanları bir-birinə qovuşdurar. Dövrümüzdə bu nəhəng qüvvəyə malik olan kiçik və böyük millətlər olduğu halda, bizdə mətbuat əsərinin yox deyiləcək dərəcədə olması neçə vaxtlardan bəri könlümüzə bir qayğı, bir ağrı verməkdə idi". İsmayıl bəy mətbuata məhz belə dəyər vermişdir.

Görkəmli nəşir 1880-1883-cü illərdə "Tonquc", "Şəfəq", "Qəməmər", "Ay", "Ulduz", "Günəş", "Həqiqət", "Lətail" kimi məcmuə və qəzet adları ilə nəşrlər, eyni zamanda "Salnameyi-türki" və "Mirati-cədid" adlı almanaxlar buraxmış və müxtəlif imzalarla yazdığı məqalələrində məhz maarifçilik ideyalarını yaymışdır.

"Tərcüman"ın şüarı: "Dildə, fikirdə, işdə birlik"

1883-cü il aprelin 10-da - Kırımın Rusiya tərəfindən işğal edilməsinin 100 illiyi tamam olduğu gün nəşir türkçə-rusca çıxacaq "Tərcüman-Perevodçik" qəzetini buraxmaq üçün icazə alır. O, bu icazəni dördillik mübarizədən sonra əldə edir. "Dildə, fikirdə, işdə birlik" "Tərcüman"ın şüarı olur. Redaktor bu ideyanı geniş bir ərazidə yaşayan türk xalqları arasında yorulmaq bilmədən təbliğ edir. İlk vaxtlar cəmi 320 nüsxə çıxan "Tərcüman"ın tirajı sürətlə artır və 20 mini keçir.

Qəzetin qədəmi yüngül olur. Növbəti, 1884-cü ildə Qaspiralı Baxçasarayda ilk "üsuli-cədid" məktəbi açır. Buraya müxtəlif bölgələrdən şagirdlər toplayır və onlara fonetik təlim qaydalarını öyrədir. Bu yolla, yəni şagirdlər vasitəsilə o həmin qaydaları bütün Rusiya müsəlmanları arasında yayır. Bundan əlavə, Qaspiralı "Xose-yi Sibyan" adlı əlifba dərsliyini tərtib edir. Həmin kitabla bütün Rusiya müsəlmanlarının mədəni həyatında, onların maariflənməsində yeni bir mərhələ başlanır.

Velikorus millətçiliyinin türk-müsəlman xalqları üçün böyük təhlükə olduğunu Qaspiralı çox aydın dərk edirdi. Məhz buna görə də imperiyada yaşayan müsəlman xalqları arasında milli şüurun formalaşması, onların sıx əlaqəsi və bir-birinə bağlılığını məqsədə çevirmişdi. Hər vasitə ilə buna can atır, mətbuatda alovlu çıxışlar edirdi. O zaman Firidun bəy Köçərli "İsmayıl Qaspiralı "Tərcüman"ı ilə bizi ayıltdı", - demişdi.

Tədqiqatçı, professor Xeyrulla Məmmədov "Tərcüman"a özünəməxsus tərzdə dəyər verib: "Tərcüman" (1883-1918) XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlində Rusiya müsəlmanları mühitində nəşr edilən qəzet və jurnalların ən uzunömürlüsü, geniş miqyasda yayınları və ən çox oxunanı olmuşdur. O, bir il iki ay "Ziyayi-Qafqasiyə", səkkiz il yarım "Kəşkül", bir il doqquz ay "Şərqi-Rus", 1905-ci il inqilabından sonra Qafqazda, Krimda, Volqa boyunda, Türküstanda çıxan müxtəlif məsləkli dövrü mətbuat orqanları - "Həyat", "İrşad", "Molla Nəsrəddin", "Nur", "Azad xalq", "Yıldız", "Vətən xadimi", "Fikir", "Əl-islah" və s. qəzet və jurnallarla paralel fəaliyyət göstərmişdir. 1891-ci ilin oktyabrında - "Kəşkül"ün bağlanmasıdan 1903-cü ilin martına - "Şərqi-Rus"un nəşrə başla-

masına qədər, təxminən 12 il "Tərcüman" Rusiya imperiyasının müsəlman əhalisinə məxsus yeganə qəzet olmuşdur".

Bu nəşr Rusiyada müsəlmanların məskunlaşdığı bölgələrin həyatını, orada gedən prosesləri işıqlandırmağa çalışırdı. Ona görə də getdikcə sevimli qəzetə çevrilirdi. O, Kazan, Orenburq, Qarasubazar, Baxçasaray, Uralsk, Sibir tatarlarının, Cənubi Qafqaz türklərinin həyatını diqqətindən kənarda qoy-

Dövrünün "Tərcüman"ı

İsmayıl bəy Qaspiralı, Həsən bəy Zərdabi, Əlimərdan bəy Topçubaşov

murdu. Öz səhifələrində ziyalılara çox yer verirdi. İsmayıl bəy Qaspiralı erməni daşnaklarının 1897-ci ildə Anadoluda, 1905-1906-cı illərdə Qafqazda törətdikləri qanlı cinayətləri hiddətlə pisləmiş və bu fəsad əhlini ağılına başına yığmağa çağırmışdır.

Ümumi iş, milli mənafe

İ.Qaspiralı Rusiya imperiyasındakı türk xalqlarının tarix, din, dil, adət-ənənə birliyini nəzərə alaraq, onların daha da yaxınlaşması, əqidə, məslək baxımından birləşməsi, tərəqqi etməsi üçün orta q ədəbi dil formalaşdırmaq təşəbbüsü ilə çıxış etmiş və bu istiqamətdə "Tərcüman" vasitəsilə müəyyən işlər də görməyə başlamışdı. O yazırdı: "Dayanmadan çalışsaq, mühərrir rəfiqlər, bizlər hazırda nə qədər qəzet, risalə yazsaq da, dünyamızı dərhal islah edə bilməyəcəyimiz məlumdur, lakin əlimizdən gələcək çox mühüm bir işimiz də vardır. Bu da orta q ədəbi dilə təməl, əsas, bünövrə qoymaqdır. Bu işə ziyadə diqqət yetirək". ("Dostlarıma açıq məktub").

Ə. Ağaoğlunun fikrincə, İ.Qaspiralının təbliğ etdiyi qayə türklərə özlərini tanıtdırmaq, milli şüuru inkişaf etdirərək onlara bir olduqlarını təlqin etməkdən ibarət olmuşdur: "Və bu qayəyə çatmaq üçün ən əvvəl türkləri hər yerdə boğan, birliyindən ayıran, milli şüurdan məhrum edən cəhəllətlə mübarizəyə girişir və bunun üçün də ən müəssir amil olaraq mətbuatla məktəbə müraciət edir. Məktəb və mətbuat: türklüyü xilas edəcək o iki silah! Və mərhum bütün həyatını türkləri silahla təchiz etməyə xərclədi. İsmayıl bəy ailəsi ilə həm mühərrir, həm müərrtib, həm də müvəzirlik vəzifələrini icra edirdi. Qəzeti oxutdurmaq üçün İsmayıl bəy dəfəllərlə Krimdan Qafqaza, Türküstan, Buxara, Kazan və Orenburqa qədər səfər edərək qapı-qapı dolaşmaq məcburiyyətində idi!" (A.Tahirli "Bütün türklərin tərcümanı").

Professor Xeyrulla Məmmədov Qaspiralı haqqında belə yazırdı: "Özü fəaliyyətini təkmilləşdirib, əsrin tələb və ehtiyac-

ları mövqeyindən yeni istiqamətdə daha mənalı və məzmunlu tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Nəşirlik, redaktorluq, yazıçılıq və pedaqoqluq etdiyi uzun illər ərzində çatdığı yüksək mövqe, topladığı zəngin təcrübə, qazandığı böyük hörmət İ.Qaspiralını xalqa ağılı və qələmi ilə xidmət göstərmək istəyənlərin sevimli müəlliminə çevirdi. Kırım yarımadası, Baxçasaray şəhəri həmvətənlərinin tərəqqisi işinə xidmət etmək istəyənlərin Kəbəsi oldu. Hamı üzünü bu qüvvəyə tutdu və "zülmət səltənəti"ndən qurtuluş üçün nicat istədi. Bu isə İ.Qaspiralıya Rusiyadakı soydaşları

redaktorluğu ilə çıxan "Həyat" qəzetinin işıq üzü görməsindən duyduğu fərəhi belə ifadə etmişdi: "Şükür Xudaya! Məşallah zamana! İyirmi illik həsrətdən sonra "Həyat" göründü".

İ.Qaspiralının təbliğ etdiyi qayə

İsmayıl bəy Qaspiralı 1906-cı il aprelin 7-də Tiflisdə nəşrə başlayan "Molla Nəsrəddin" jurnalını Azərbaycan mətbuatı tarixində xüsusi hadisə, Rusiyanın türk-müsəlman xalqlarının ədəbiyyatında satira və yumorun inkişafına təkan verən yeni istiqamət kimi təqdir etmişdi. Ədib

"Məcmuələrimizin dördüncüsü boyalı rəsmləri ilə təzyin olunub, həcviyyatdan, lətəyifdən, tənqid və müvaxizədən bəhs edən "Molla Nəsrəddin" məcmuəsidir. Bu məcmuə həftədə bir kərə Tiflisdə çıxmaqdadır. Mühərriri Cəlil bəy Məmməd-quluzadədir. Şimdiyə qədər müntəzəmə 23 nüsxəsi nəşr olundu. Rəsmləri və mündəricatı qayət gözəl və millidir. Lisanı ötkün və təsirlidir. Masalları gülgülü və ibrətlidir. Şöylə ki, acı, ağrı həqiqətləri ballı, şəkərli oxumaq, üsul və köhnə adətlər və körənəklər lətifə ilə mat edildiyini görmək istəyənlər bu jurnalı alsınlar, oxusunlar".

"Molla Nəsrəddin" jurnalı təqiblərə məruz qalanda isə İ.Qaspiralı həmkarlarına arxadaq olaraq yazırdı: "Sizin məcmuənizdə hədəfə olduqca sərrast dəyən şeylər vardır..., gümrah çalışın".

"Ziya" və "Kəşkül" qəzetlərinin bağlanmasıdan dərin təəssüf hissi keçirən nəşir yazırdı: "Bu iki qəzeti iki günəş, iki şəms kimi görməli idilər... idilər, idilər, idilər, amma öncə "Ziya", sonra "Kəşkül" uçan ulduzlar kimi sönməyə məcbur oldular... Çox ayıb, minbir təəssüf, amma nə fayda? Çox böyük və dəyərlı imtiyazları qeyb etdik: iki maarif günəşini qoruya bilmədik, söndürdük, ayıb".

1906-cı ildə mərkəzi Rusiyada çap olunan "Azad", "Ulduz", "Ülfət", Bakıda çıxan "Həyat" və "İrşad" qəzetləri arasında narazılıqlar baş verir. Mətbuat fədaisi olan, üstəlik də müsəlman ittifaqını və türk birliyini özünə müqəddəs amal edən Qaspiralı bu vəziyyətə laqeyd qala bilməzdi. O, dərhal məsələyə münasibət bildirir, nəşirləri və redaktorları subyektiv hisslərdən uzaq olmağa, ümumi işə, bir mənafeyə xidmət etməyə çağırır.

1905-ci ilin dekabrında "Həyat"ı Ə.Hüseynzadə ilə birlikdə redaktə edən Ə.Ağayev qələmdaşından ayrılaraq özünün "İrşad" adlı müstəqil qəzetini yaradı. Əsas səbəb bu idi ki, Ə.Ağayev o zaman Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin təsiri ilə islamçı mövqedə dayanmışdı. Ə.Hüseynzadə isə turançılıq ideyasını yayırdı. Odur ki, onlar bir-birindən ayrılmasının səbəbini hərəsinin müstəqil qəzet buraxmaq arzusu ilə izah etsələr də, əsl səbəb iki dost və həmkar arasındakı ideya ayrılığı idi. Qaspiralı isə belə hesab edirdi ki, hər iki cərəyan milli mənafe baxımından faydalıdır, ona görə də ayrılığa əsas görmürdü. O yazırdı ki, "Həyat" və "İrşad" ikiye ayrılmış bir vücuddur: "Bu vücudun hər nədən olursa olsun, ikiye ayrılması ağrısız-acısız olmayacağı məlumdur".

Azərbaycanın qabaqcıl fikirli ziyalıları da öz növbəsində İsmayıl bəyin türk-müsəlman xalqlarının milli və mədəni intibahı yolunda fədakar fəaliyyətini yüksək qiymətləndiriblər.

Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Soltanməcid Qənizadə, Nəcəf bəy Vəzirov, Əliabbas Müznib, Ceyhun bəy Hacıbəyli, Mirzə Bala Məmmədzadə və başqaları Qaspiralının türkçülük ideya və siyasətini müdafiə etmiş, ondan bəhrələnməmiş və bu işi daim inkişaf etdirmişlər.

Türk xalqının görkəmli maarifçi ziyalısı İsmayıl bəy Qaspiralı 1914-cü il sentyabrın 11-də Baxçasarayda vəfat etmişdir. Onun vəfatı ilə bağlı "Türk yurdu" jurnalında dərc olunmuş nekroloqun müəllifi Əhməd bəy Ağaoğlu olmuşdur. Nəriman Nərimanov da İ.Qaspiralının vəfatı ilə əlaqədar "Besirət" qəzetində "Baxçasarayda imtahan meydanı" adlı məqalə yazmışdır. Məqalədə ziyalılığa böyük itki üz verdiyi bildirilmişdir.

İradə ƏLİYEVA, "Azərbaycan"